

NEBOJŠA KUZMANOVIĆ
Opština Bačka Palanka
Bačka Palanka

UDK 37(497.11):141.132
Pregledni članak
Primljen: 18.2.2011
Odobren: 21.3.2011

PROSVETITELJSTVO I RACIONALIZAM KOD SRBA

Rezime: U radu se ukazuje na filozofske osnove prosvetiteljstva, na njegov nastanak u evropskim kulturama, a potom na veze sa srpskom kulturom. Široko obrazovanje srpskih racionalista, shvatanje slobode kao vrhovne vrednosti, neprestana putovanja i komunikacije sa evropskim misliocima uvele su srpsku kulturu na evropsku scenu.

Ključne reči: prosvetiteljstvo, Kant, sloboda, jednakost, bratstvo, Pavle Julinać, Zaharije Orfelin, Jovan Muškatirović, Jovan Rajić, Simeon Piščević, Dositej Obradović, Gavril Stefanović Venclović, racionalizam, Milorad Pavić

Na pitanje „Šta je prosvetiteljstvo?“ Imanuel Kant 1784. godine u časopisu *Berlinski nedeljnik* daje odgovor: „Prosvetiteljstvo je izlaz čovjeka iz njegove samoskrivljene nezrelosti. Nezrelost je nemoć, da se služimo svojim razumom, bez nekoga drugog. Samoskrivljena je ova nezrelost, ako njezin uzrok ne leži u nedostatku razuma, već u nedostatku odlučnosti i srčanosti, da se njime služimo bez vodstva nekog drugog. Sapere aude! Imaj srčanosti, da se služiš bez vodstva v l a s t i t i m razumom! – To je, dakle, kraljica prosvetiteljstva.”¹

Prosvetiteljstvo se javlja kao pokret građanske klase i građanske svesti protiv verovanja, i dogmi srednjeg veka. Prosvetitelji se zalažu za moralnu i socijalnu jednakost svih ljudi. Nastaje u Engleskog, krajem XVII veka (Bejli), pa se naglo razvija u Francuskoj sa Monteskjeom, Didroom, Lametrijem, Holbahom, Helvecijusom, Kondijakom, a zenit dostiže sa Rusoom i Volte-

¹ *Immanuel Kant Werke*, Hrsg. von E. Cassirer, Bd IV, S. 169, Verlag B. Cassirer, Berlin 1913. Vidi u: Danilo Pejović, *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1982, 8.

rom. Za prosvetitelje čovekom um je organon sveta, kojim se nadvladavaju sve dogme, verovanja i, po njima, teološke i religijske zablude.

Akademija nauka u francuskom Dižonu je 1749. godine raspisala konkurs sa pitanjem: „Da li je obnova nauka i umetnosti doprinela poboljšanju morala?” Ruso se javio na konkurs sa delom *Rasprava o naukama i umetnostima*. U njemu je dao odrečan odgovor. Naime, Ruso smatra da nauke novog doba nisu doprinele poboljšanju čoveka i njegovih moralnih osobina. Naprotiv, one su doprinele čovekovom padu. Za Rusoa su kultura i civilizacija negacija prirode, koja je osnova prave čovečnosti. Zbog toga Ruso propoveda povratak prirodi. Indikativno je da on, pre dva i po veka smatra da je „savremena kultura potpuno lažna i štetna”, da se zasniva na predrasudama i zabludama, te da je kao takva daleko od čovekovog srca. Srce i dušu Ruso pretpostavlja umu i intelektualnosti, koji stvaraju zablude, iluzije i predrasude. Jedino prirodan čovek može biti srećan čovek, što je Rusoov ideal.

Akademija u Dižonu je 1754. ponovo raspisala konkurs sa pitanjem: „Koji je uzrok nejednakosti među ljudima i da li je ona opravdana prirodnim zakonom!” Ruso se ponovo javio: Ovaj put sa knjigom pod naslovom: *O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima*. Osnovno načelo je da je čovek po svojoj prirodi slobodan i razuman. Iz toga proizilazi da su svi ljudi jednaki i ravnopravni. Ruso se ovim idejama, s pravom, smatra patrijarhom modernog liberalnog doba. Njegova misao – „Čovjek se rađa slobodan, a ipak je svagdje u okovima”² – vredi za sva vremena i za sva društvena uređenja.

Kultovi razuma, znanja, slobode i rada su uveliko smanjili ulogu i uticaj, kako religije i crkve tako i aristokratije na ljude onog doba. Na ovaj način prosvetitelji pripremaju plodno tlo za ideje Francuske buržoaske revolucije.

Pavle Julinac, Zaharije Orfelin, Jovan Muškatirović, Jovan Rajić, Simeon Piščević, Dositej Obradović i mnogi drugi, znani i neznani, srpski prosvetitelji i racionalisti su svojim znanjima, naprednim idejama, prevodima evropskih pisaca u srpsku kulturu krupnim koracima uneli ideje prosvetiteljstva i duh racionalizma. Oni su srpskog čoveka upoznali sa antičkim i rimskim piscima Vergilijem, Plautom, ali i sa Petrarkom, Miltonom, Geteom i Šilerom. Poznavanje stranih jezika: latinskog, grčkog, nemačkog, francuskog, engleskog, pa i Srbima bliskog ruskog jezika, nam danas izgleda kao božji dar koji su posedovali a kojim su među Srbe onog vremena unosili napredne ideje.

Iako kod Srba početkom XVIII veka nije bilo pismenih ljudi, osim u crkvama i manastirima, pismenost se počinje javljati dolaskom stranih učite-

² *Društveni ugovor ili načela državnoga prava*. Napisao Jean Jacques Rousseau, preveo dr. Milan Gruber; Zagreb 1918, Komisiona naklada Hrvatskoga štamparskoga zavoda, str.45. Opširnije videti u: D.Pejović, *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, 50-65.

lja u srpske zemlje. Prema Lazaru Ćurčiću, 1726. godina se može smatrati važnom godinom za srpsku pismenost.³ Naime, te godine je iz Rusije u Sremske Karlovice došao Maksim Suvorov i osnovao školu, a već 1727. je osnovao školu i u Beogradu.

Te godine je u episkopskoj štampariji u Rimniku (Rumunija) štampan bukvar Feofana Prokopoviča i time obnovljeno štampanje srpskih knjiga. U Rimniku je štampano ukupno pet knjiga od 1726. do 1761. Po Ćurčiću „Rimničke knjige” predstavljaju obnovu srpskog štamparstva i „utemeljenje nove srpske prosvete”.⁴ Ove knjige nisu bile poznate Pavelu Jozefu Šafariku, prvom srpskom bibliografu. Godine 1878. naučnoj javnosti ih je prvi otkrio Stojan Novaković, a tek su 1964. godine uvrštene u srpsku bibliografiju, navodi Ćurčić.

Iste, 1726. godine su rođeni Zaharija Orfelin i Jovan Rajić, pored Dosi-teja naša dva najznačajnija racionalista i prosvetitelja. Njihov život i dela su duboko u temeljima novovekovne srpske kulture.

Na ovom mestu valja spomenuti jedno delo koje je manje znano ali kome pripada značajno mesto u srpskoj kulturi. Episkop budimski Dionisije Novaković napisao je 1741. godine *Epitom ili kratkaja skazanija svjaščenago hrama, riz jego i t. d.* Po Ćurčiću, „ta je knjiga, pre svega, prvi priručnik kod Srba, a istovremeno, to je i prvi srpski originalni udžbenik za srednje škole”.⁵ Za ovu knjigu je znao i Šafarik koji spominje *Epitom* pod rednim brojem 947. i 949. u svojoj *Istoriji srpske književnosti*.⁶ Po Ćurčiću to je bila najprepisivanija knjiga kod Srba u drugoj polovini XVIII i prvim decenijama XIX veka. Pored ostalih srpskih krajeva ona je stigla i do Dalmacije.⁷

Pored toga valja spomenuti i pisca prve srpske autobiografije u modernom dobu. Borivoje Marinković ističe kako se tek 1891. godine saznalo da

³ Lazar Ćurčić, *Srpske knjige i srpski pisci 18. veka*, Književna zajednica Novog Sada 1988, 72

⁴ „Kada je 1724. sekretar beogradsko-karlovačkog mitropolita Mojseja Petroviča, Vladul (Vladislav) Malesku, doneo iz Rusije 255 ili 400 bukvara (*Pervoe učenije otrokom*) Feofana Prokopoviča, arhiepiskopa i reformatora Petra Velikog, koje je na mitropolitovu molbu poslao ruski Sveti sinod, niko valjda nije mogao očekivati ni pretpostaviti da će samo dve godine potom ta knjiga biti preštampana za Rumune i Srbe i da će njenim izdavanjem biti obnovljeno štampanje srpskih knjiga prekinuto pre osamdeset i osam godina. U Veneciji je 1638. Bartol Ginami štampao *Psaltir*, prvu srpsku knjigu sa naslovnom str. i numerisanim listovima, kao poslednju knjigu starog srpskog štamparstva.” - Ćurčić, 63. Šire pogledati u Dr Dim. Kirilović, *Bukvar Teofana Prokopoviča kod Srba*, Zbornik MS za književnost i jezik, III, Novi Sad 1956, 19, 23.

⁵ Isto, 76.

⁶ P. J. Šafarik, *Geschichte der serbischen Literatur*, Prag 1865, 466. U Ćurčić, 77.

⁷ Vladimir Mošin i Milan Radeka, *Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji*, *Starine*, knj. 48, Zagreb 1958, 198, 206.

pisac prve autobiografije na srpskom jeziku nije Dositej Obradović već „neki putnik” Partenije samovidec. Pravim imenom Partenije Pavlović, ovaj strasni putnik, episkop srpske crkve i pisac je oko 1745. godine u Sremskim Karlovcima pisao svoju autobiografiju. „Ovaj spis, uprkos svemu, ima određenu fizionomiju i poseduje formalne odlike zanimljivog književnog ostvarenja”. - kaže Marinković i dodaje: „U to, može se reći gluvo doba duhovnog života srpskog naroda pojavio se sasvim neočekivano, u ličnosti Partenija Pavlovića pisac koji je literaturi pristupio s novih i u svemu drugih pozicija i koji je uložio prve napore da je oslobodi prastarih tereta hrišćansko-teološke kulture. Značaj njegovih autobiografskih beležaka samo je u tome što su oni jednom za svagda prekinuli s dotadašnjom tradicijom...”⁸

Na srpsku kulturu su sredinom XVIII veka uticali pre svega ruski pisci klasicisti A. P. Sumarokov (1717–1777), I. G. Rejhelj (1727–1778), N. N. Popovski (oko 1730–1760) i Lomonosov, koje čitaju Zaharija Orfelin i Simeon Piščević. Orfelin je čitao i ruske časopise iz tog vremena: *Эжемесечния сочинения* (1755–1764), *Праздное время в пользу употрбленое* (1759 – 1760), *Невинное упражнение* (1763) i *Свободные часы* (1763).

U drugoj polovini XVIII veka na srpsku kulturu uveliko utiče nemačka filozofija i književnost. U školama se pored latinskog uči i na nemačkom. „Jedan od predstavnika srpskog Prosvetiteljstva, Stefan Vujanovski, prerađuje 1770. godine za potrebe srpskih škola gramatiku Johana Kristofa Gotšeda. Mirijevski prevodi u to vreme Felbigerovu *Metodiku* (1776), piše bukvar srpsko-rumunsko-nemački, a Sekereš prevodi Felbigerovu *Čitanku* (1777). Nastava u Karlovačkoj gimnaziji 1792. obuhvata nastavu nemačkog jezika u pripremnom kao i u svih šest razreda, pri čemu se čita Kampeovo delo *Otkriće Amerike*. Jezici nastave su latinski i nemački, a kasnije u XIX veku, upotrebljava se Adelungova gramatika nemačkog jezika. Srpski pitomci slušaju nastavu tokom XVIII veka i u Haleu, Lajpcigu i Getingenu ili po protestantskim učilištima Slovačke, gde su programi pod uticajem nemačkog prosvetiteljstva, pa je Dositej i u Modri privatne časove uzimao na nemačkom.”⁹

⁸ Borivoje Marinković, *O piscu prve srpske autobiografije u XVIII stoleću*. Književnost i jezik, XV, 4/1968, 49.

⁹ Milorad Pavić, *Klasicizam, Književne prilike u vreme prosvetiteljstva*, <http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/pavic/klasicizam/> Pavić ovde kaže: „U *Životu i priključenijima* (1783) Dositej pokazuje da je čitao Geteova *Vertera*, sa kojeg je Dositejev prijatelj Sekereš skinuo cenzorsku zabranu u Austriji, kao što je prvi upravo Dositej prevodio iz poznate Libeskindove zbirke *Palmovo lišće*. „Kritički princip” Dositejev – njegov metod slobodnog mišljenja duguje prema novijim istraživanjima svoj nastanak pored Dekarta, Spinoze i Loka, – Lajbnicu. Dositejev sekularizovani

Na Slovene, pa i Srbe u to vreme evropski mislioci počinju da gledaju sa verom u slovensku humanističku ulogu. Tome su svakako doprinele Herderove ideje o duhu naroda i Rusoove o vraćanju prirodi. Tadašnji najveći nemački orijentalist, o kome se danas malo zna, Johan David Mihaelis (1717-1791), profesor na univerzitetu u Getingenu „počeo je ukazivati na potrebu proučavanja i slovenskih tekstova Sv. pisma i pozivao slovenske naučnike da oni prvi započnu taj posao, te je na taj način i iz potreba teologije, nastao življi naučni interes za Slovene. Tražilo se izučavanje jezika tih naroda, o čijoj se prošlosti, poreklu, međusobnoj srodnosti, osobinama, rasprostranjenosti i kulturi nije ništa ili bar vrlo malo znalo. ...Zbog toga u ovo vreme počinje razvoj mnogih naučnih grana, dotle nerazvijenih ili zanemarenih, javlja se mnoštvo putopisa o nepoznatim slovenskim zemljama, počeci beleženja folklora, narodne usmene književnosti, počeci filologije slovenskih naroda.”¹⁰

Srbi prvo čitaju u originalu Lesinga, Vilanda, Herdera, Klopštoka, Šilera i Getea, a potom ih prevode na slavenoserbski jezik.

Uticao engleske misli (filozofije i književnosti) je takođe prisutan, najpre u obliku prevoda sa nemačkog i francuskog, a potom i sa originala. Simeon Pišćević je na nemačkom čitao *Robinzona Kruso*, Danijela Defoa, a Dositej Bekona, Džona Loka, pa Svifta, Česterfilda, Defoa i Ričardsona. On je čitao i engleske časopise: *The Spectator*, *The Tatler*, *The Guardian*, *The Rambler* i *The Adventurer*.

Gavril Stefanović Venclović je sredinom osamnaestog veka na srpskom narodnom jeziku u svojim propovedima svojoj šajkaškoj pastvi govorio o srpskoj i vizantijskoj istoriji. Što je po Miloradu Paviću dalo mogućnost da se od toga sastavi jedna istorija Vizantije. Ta mogućnost međutim nije ostvarena. Za naš rad je značajan stav da se Venclović družio sa Slovacima: „Zvuči gotovo kao legenda da se pored Venclovića u Đuru u isto vreme bavio vizantijskom istorijom Jan Tomka Saski, autor čuvenog dela *Illyricum vetus et novum* (1746), u kojem je prerađen i dopunjen opus velikog francuskog vizantologa XVII veka Dikanža”.¹¹

moral dujuje mnogo engleskim filosofima ali i Eberhardovom posredništvu, a svoje interpretacije ambicije Volfovom hermeneutičkom učenju. Ono dopire do njega već u Modri 1777, gde Dositej sluša predavanja prema programu koji je nedavno publikovan pa se može videti da je obuhvatio i artis hermeneuticae regulas. I Dositejevi nazori o jeziku imali su potporu pored ostalog u nemačkim uzorima (Fridrih II), a nemački izvori ponekad su mu služili i kao posrednici prema drugim književnostima (engleskoj i francuskoj, na primer u *Mezimcu*).”

¹⁰ Nada Đorđević, *Doprinos Jozefa Dobrovskog upoznavanju Evrope s našom kulturnom tradicijom*, Zbornik za slavistiku, Matica srpska 1973, 10

¹¹ Milorad Pavić, *Istorija, stalež i stil, (jezičko pamćenje i pesnički oblik)*, Matica srpska, Novi Sad 1985, 48

Dositej Obradović (po rođenju Dimitrije) bio je najveći srpski prosvetitelj i reformator. Rođen je u rumunskom delu Banata u mestu Čakovo (1742 — 1811.). Školovao se za kaluđera, ali je napustio taj poziv i krenuo na putovanja po celoj Evropi, gde je prihvatio ideje evropskog prosvetiteljstva i racionalizma. Ponesen takvim idejama radi na prosvetivanju svog naroda. Prevodio je razna dela, a potom je i sam pisao, dela prvenstveno programskog tipa, među kojima je najpoznatije *Život i priključenija*. Dositej je podstakao kulturno buđenje srpskog naroda, sa dubokom verom u borbu protiv dogmi i predrasuda, a u tome su mu pomagale vrednosti evropskog prosvetiteljstva i racionalizma koje je svim srcem prihvatio.

Nastojanja i borba srpskih pisaca tog vremena nije bila apstraktna i samoživa priča zarad zadovoljenja prizemnih potreba, već je imala dubok egzistencijalni motiv. Naime, srpski prosvetitelji su uvideli da se širi slojevi naroda moraju obrazovati, kako se ne bi asimilovali u moru drugih naroda i kultura. Potvrdu tome nalazimo kod Stojana Novakovića koji 1911. godine u svom tekstu *Dositej Obradović i srpska kultura* naglašava potrebu „da se ta stara, vizantijska kultura pomiri i dovede u sklad sa zapadnoevropskom, te da narod ima čim boriti se dalje za svoj opstanak među narodima”. (podvukao N. K.)¹² Stojan Novaković je dobro uvideo da se kultura i prosvetćenost ne mogu same od sebe razvijati. Naime, tek po odluci cara Josifa II da se u carstvu počne iskorenjivati praznoverje i sve vrste licemerja, pa i ono religiozno otvoren je prostor za pojavu i delatnost prosvetitelja, pa tako i našeg Dositeja. Tako je Dositej ispevao u svojim *Pismima Haralampiju* čitavu pesmu caru Josifu. Dositeju su Josifove religiozne reforme poslužile da sroči svoj plan razvoja srpske prosvete. Taj plan je Novaković sročio u sedam tačaka. A one se mogu svesti na razvoj narodnog jezika, na versku toleranciju i na slobodu mišljenja.

Čini nam se uputnim na ovom mestu navesti misao našeg istaknutog mislioca Vladete Jerotića, koji povodom Dositejevog života i misli kaže sledeće: „U Dositejevo vreme, većina balkanskih zemalja pod Turcima gajila je ne samo silnu želju za oslobođenjem već i za tekovinama evropske prosvetćenosti. Problem je bio i, čini se do danas ostao, u tome kako primiti evropsku civilizaciju a zadržati samosvojnost, što znači, kada je reč o Srbima, svoju hrišćansku, pravoslavnu veru, svoju istoriju i pozitivne duhovne osobine srpskog naroda: častoljubivost, pravdoljubivost, velikodušnost, duh slobode, čisto srce, trezvenost. Ne treba zaboraviti da Dositej Obradović nije bio samo kritičar narodnog života i običaja već je u svakoj prilici isticao one dobre strane srpske narodne kulture.

¹² Stojan Novaković, *Dositej Obradović i srpska kultura*, U Dositej Obradović, *Dela*, Izdavačka kuća Draganić – Biblioteka grada Beograda, Beograd 2007, 363-370.

Čini se da je lakše govoriti o zapadnoj prosvেćenosti nego objasniti suštinu pravoslavne prosvеćenosti. Prosvеćenost pravoslavnih naroda na Balkanu i u Rusiji razvijala se s prekidima, na preskok, uz mnogo praznina i nedovršenosti, a sve to uzrokovano teškom i često tragičnom istorijom ovih naroda. Razvoj filofske misli na Zapadu, međutim, naročito pojava jednog Erazma, Fransisa Bekona, zatim Dekarta, Spinoze, Loka, sve do Kanta i Hegela zahvaljujući prirodnijem razvoju država u celini i održanom kontinuitetu pamćenja, što najčešće obezbeđuje i neophodan doživljaj identiteta u pojedinca, ali i naroda, kao da je obezbedio i povoljne uslove za razvoj razuma koji plodno sumnja, ali i uma koji kritički rasuđuje. Nesagledive su posledice prisutnosti ili odsutnosti skeptičnog razuma i kritičkog uma u većine pripadnika jednog naroda. Razmotrimo sada da li postoje neke posebne odlike pravoslavne prosvеćenosti u odnosu na zapadnu prosvеćenost.

O prosvеćenosti razuma čoveka zapadne hemisfere i o prosvеćenosti srca čoveka pravoslavne sfere življenja govori se uopšteno, nedovoljno jasno, ali ne i pogrešno. Ovu drugu prosvеćenost ne treba tumačiti kao prenaplašenu osećajnost, burnu afektivnost ili opasnu iracionalnost življenja, već kao onu idealnu prosvеćenost za koju izvorno hrišćanstvo ima srećnu izreku: Blago tebi ako ti razum u srcu počiva! Reč je, dakle, o uspešnoj i plodnoj sintezi razuma i srca, racionalnog i emotivnog, a dubinski psiholozi bi još rekli, svesnog i nesvesnog.”¹³

Dositelj Obradović je svojim životom i delom postavio temelje savremene srpske kulture. Pored knjiga toj kulturi su bili potrebni i drugi oblici ispoljavanja duha. U drugoj polovini XVIII veka kod Srba se počinju pojavljivati i časopisi uz pomoć kojih se sve više šire ideje racionalizma ali i predromantizma.

Periodične publikacije (novine, časopisi i kalendari) počinju se javljati i kod Srba u vreme prosvetiteljstva. Prvi je Orfelinov *Slaveno-serbski magazin*, koji je izašao iz štampe 1768. godine u Veneciji, u *Tipografiji Slaveno-Grečeskoj* Dimitrija Teodosijeva. Prema Živanu Milisavcu ¹⁴ Orfelin je već 1766. godine pripremio kalendar u kome je bilo mnogo književnih priloga i prikaza ruskih i srpskih knjiga i najava za časopis. Program časopisa je predviđao tekstove iz geografije, istorije ekonomije i vaspitanja. Pisan je rusko-srpskim pismom. U časopisu su Orfelinovi radovi i ruski prevodi Teofana Prokopoviča. Pored prevoda objavljeni su i stihovi. Tako da se, s pravom

¹³ Vladeta Jerotić, *Dositelj Obradović. Između pravoslavlja i zapadne prosvеćenosti* Izvor: Davrovi naših rođaka 2, Sabrana dela, III kolo, Zadužbina Vladete Jerotića u saradnji sa IP Ars libri, Beograd 2007.

¹⁴ Živan Milisavac, *Istorija Matice srpske* (I deo, „Vreme nacionalnog buđenja i kulturnog preporoda 1826-1864”), Matica srpska Novi Sad 1986, 11-26.

može smatrati i književnim časopisom. Iza Orfelina niko nije stajao, a sam nije imao dovoljno sredstava da ga dalje štampa. Pored toga imao je svega tri saradnika. Ambiciozni Orfelin ipak nije mogao da nastavi izdavanje časopisa, tako da je izašao samo prvi broj *Magazina*.

Srpski pisac i prevodilac Emanuilo Janković (1758-1791) je u Novom Sadu 1790. godine osnovao knjižaru i štampariju i planirao izdavanje novina, ali za njih nije dobio dozvolu. Ovde valja ukazati „da su Srbi tražili osnivanje štamparije na saborima 1708, 1722, 1730, 1731, 1735, 1744, 1749, 1769. i 1790. godine.” - piše Lazar Ćurčić i dodaje: „Srbi su 1730. bili upućeni da štampaju u Trnavi, ali da to, razume se, nisu prihvatili, jer ta štamparija beše jezuitska, bosanskom ćirilicom, radi unijaćenja Srba i Rusina.”¹⁵

Godine 1791. u Beču je izašao prvi broj časopisa *Serbskija povsednev-nija novini*, koga su objavili braća Markides Puljo. Ukupno je izašlo 99 brojeva do 1792. godine kada se časopis ugasio. To su bile informativne novine, koje su, pored ostalog, donosile vesti o srpskim mitropolitima, saborima, događajima na ratištima, požarima, nepogodama, dvorskim skandalima, samoubistvima, raznim čudima. Zanimljivo je, da su se pored ostalog novine bavile i poljsko-srpskim vezama.¹⁶ Zaista je fascinantno da, po tematici, ne zaostaju za današnjim novinama i časopisima. U *Srpskim novinama* je objavljivani prvi feljton kod Srba, a to su bili delovi *Kratke istorije Srba* Pavla Julinca.¹⁷

¹⁵ Lazar Ćurčić, *Tobožnja unijatska štamparija u Trnavi*, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, knj. 19/III, 1971, 402-423.

¹⁶ *Serbskija novini* su beležile i komentarisale i debatu u Sejmu (tzv. četvorogodišnji sejm), burne proslave donošenja, potpisivanja i proglašenje slobodoumnog Ustava od 3. maja 1791, ponašanje susednih dvorova i napore Sejma i kralja Stanislava Avgusta u smeru očuvanja poljske nezavisnosti, pa tako i konfederaciju u Targovici i stavljanje kralja na stranu protivnika Ustava. Vidi: Petar Bunjak

Pregled poljsko-srpskih književnih veza (do II svetskog rata), Dopunjeno i ispravljeno Internet izdanje, <http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/poljska/>. Tada su slovenska pitanja bila veoma zastupljena. Tako se ideolog slovačkog narodnog preporoda Ljudevit Štur, u svom sveslovenskom zanosu doticao i rusko-poljskih sporova. „Rus i Poljak - govorio je on - moraju se pomiriti u duhu Slovenstva: i to se mora dogoditi, uprkos neprijatelju slovenskog imena koji se priprema da obojicu satre s lica zemlje.” U Risto Kovijanić, *Vuk i Štur*, Savremenik, sv. 10, Beograd 1964, 331.

¹⁷ Julinčeva knjiga *Kratkoje v'vedenje v istoriju proishoždenija slaveno-serbskago naroda* izdata je u Veneciji 1765. godine. Nastala je po ugledu na delo slovačkog istoriografa i njegovog bratislavskog (požunskog) profesora Jana Tomke-Saskog. Pavle Julinac (1731 ili 1732 - Beč 25. februar 1785) je bio pisac prve objavljene istorije Srba na srpskom jeziku. Ne zna se gde je rođen (verovatno u Segedinu, ali može biti i Čurugu). Poreklom je iz plemićke graničarske porodice, sin oficira Arsenija Julinca a unuk majora Vasilija iz Segedina. Završio je licej u Bratislavi. Godine 1753. ga je u Rusiju poveo potpukovnik Jovan Šević, jedan od predvodnika srpske seobe u Novu Srbiju, gde je započeo karijeru vojnika.

Stefan Novaković je u Beču 1792. najavio *Slaveno-serbskija vjedomosti*. Novine koje je izdavao tokom 1793. i 1794. godine. Štampane su građanskim slovima, a izlazile su dva puta nedeljno. U zaglavlju su imale sliku austrijskog dvoglavog orla, umesto junaka sa srpskim grbom koji se nalazio na zaglavlju *Srpskih novina*. Prema Živanu Milisavcu to je bio znak lojalnosti prema Bečkom dvoru. *Vjedomosti* su imale sličan sadržaj kao i *Srpske novine*, s tim da su donosile mnoge vesti o revoluciji u Francuskoj. Stefan Novaković je planirao da objavljuje knjižice o vaspitanju, o domaćinstvu, geografiji, istoriji i srpskim prosvetiteljima. On je čak planirao da te knjižice šalje besplatno pretplatnicima novina. U ovim novinama su objavljivani i stihovi Andrije Kačića Miošića. Jovan Skerlić navodi da su *Vjedomosti* u broju 74, iz 1794. godine donele Kačićeve stihove o Stefanu Nemanji. Po njemu to je bio jedini dalmatinski pisac koji je ostavio traga u srpskoj književnosti toga doba.¹⁸ Novine su se bavile i prenumeracijom, pa su prikupljale pretplatu za *Rajićevu Istoriju*.¹⁹

Doprinos srpskoj nauci racionalističkog doba, svakako je dao i Pavle Kengelac, po nekima Kendelac, (1766-1834.) autor „prve srpske jestastvenice” - *Jestastosloviya*, tj. Prirodopisa, koja je štampana u Budimu 1811. godine. Kengelac je bio veoma obrazovan: znao je ruski, francuski, nemački, engleski, rumunski, mađarski, latinski, grčki i jevrejski. Kengelac je proputovao mnoge zemlje, a školovao se pored ostalog na licejima u Kežmarku, Bratislavi i Šopronju. Kovijanić navodi da je u matrikuli liceja u Kežmarku zapisano 21. septembra 1786. godine „Paulus Kengyeaz, Nagy Kikinda, Temenssiensis, graeci ritus non uniti, ignob (ilis) gramaticus”. Risto Kovijanić, *O Pavlu Kengelcu, piscu prve srpske jestastvenice*, časopis Nauka i priroda, VI, Beograd, sv. 4, 1953, 167.

O Kengelčevom znanju i ugledu Kovijanić je pisao i u beogradskoj Politici, u rubrici „Da li znate?”, bez potpisa: „Kada je jednom Fridrih Veliki posetio univerzitet (u Halleu, prim. N.K.), u ime studenata je s njim razgovarao Pavle Kendelac, Kralj mu je postavljao razna pitanja na koje je trebalo da se odgovori vešto i po svim pravilima retorike. Kendelčevi odgovori toliko su oduševili Fridriha Velikog, da je otpasao svoj mač i dao mu ga rekavši: 'Evo vam, kolega, neka vam bude moj mač za uspomenu!'”. Politika, Beograd 1955.

¹⁸ Jovan Skerlić, *Studije*, poglavlje „Značaj XVIII veka u istoriji srpske književnosti”, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd 1961, 29-39. Kačić piše: „Na 1190. Bi za kralja Stipan Nemanic, sin rečenoga Nemanje. Na 1200. Simeon, sin Stipana Nemanicia, bi kralj od Rašije i Dalmacije. Ovi osvoji mnoge banovine. I u to vrime Bosnom vladaše ban Kulin.” Videti: Andrija Kačić Miošić: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, izbor. Internet sajt <http://dzs.ffzg.hr/html/Kacic.htm>.

¹⁹ Jovan Rajić je rođen u Sremskim Karlovcima 1726. godine. Tu je završio „Slovensku školu” Emanuela Kozačinskog, a zatim u Kijevu duhovnu akademiju. Vratio se kući gde je kao nastavnik radio u bogoslovsko-učiteljskoj školi u Karlovcima, a zatim u novosadskoj bogosloviji. Kasnije se zakaluderio u manastiru Kovilju, gde je, kao arhimandrit, ostao do smrti, 1801. godine. Napisao je *Katihizis*, više hrišćanskih istorija, obrednih knjiga i polemičkih bogoslovskih

Po Marku Maletinu pravi početak srpske žurnalistike ipak počinje sa Dimitrijem Davidovićem i Dimitrijem Frušićem koji su 1813. godine u Beču pokrenuli izdavanje *Novina serbskih iz carstvujućeg grada Viene*, i koje su neprekidno izlazile preko sto godina. Godine 1835. u Pešti Teodor Pavlović pokreće *Srpski narodni list*, a 1838. *Srpske narodne novine*. „Otada pa do kraja svoga rada, do 1848, Pavlović je predstavnik srpske žurnalistike.” *Srpski narodni list* je po Pavlovićevoj želji postao i „književni organ” u kome su srpski pisci objavljivali pesme, ali i priče i novele.²⁰

Pored novina i časopisa potreba vremena je nalagala da se počnu kod Srba štampati i publikacije koje su nosile ime *Mesecoslovi*. Zbog potreba vere (sveci i praznici) ali i trgovine (vašari) počeli su da se štampaju *Kalendar*i. Oni su imali u to vreme širok kulturni značaj. Evo šta o njima kaže Milorad Pavić: „Književni godišnjaci-kalendar bili su na granici XVIII i XIX veka češći od pravih časopisa. Orfelinov *Večiti kalendar* (u tri izdanja posle 1783), prava "enciklopedija znanja", doneo je pored obimne Fizike, niz priloga iz oblasti školstva (popis univerziteta u Evropi), savete iz popularne medicine, i što je najvažnije, dopise o istoriji svetskoj i srpskoj. *Slavenoserbski mesecoslov* (Beč 1792), Novakovićevo *Mesecoslovi* (1794-5), Davidovićev *Zabavnik* (Beč, 1815-6, 1819-21. itd) i Vukova *Danica* (1826-29, 1834), donosili su takođe priloge iz srpske istorije, predromantičke priloge sa istočnjačkom tematikom, klasicističko pesništvo i drugo, pri čemu se ovaj niz kalendara-almanaha pretopio sa pojavom Vukove *Danice* u časopise.”²¹

Prosvetiteljstvo je u književnosti omogućilo pojavu klasicizma i predromantizma, bez kojih se romantizam ne može osvetliti. Potvrdu tome nalazimo i kod Milorada Pavića, koji kaže: „Što nas klasicizam i predromantizam i danas interesuju, razlozi su sledeći. Romantizam, koji je trajao gotovo do kraja XIX veka, ne bi se mogao shvatiti bez uvida u predromantička zbivanja u srpskoj književnosti, pa je u tom smislu predromantizam nadživio u romantizmu svoje formalno gašenje i ostao od trajnijeg interesa. Klasicizam je svojim stalnim obnavljanjem ostao relevantna književna pojava u srpskoj književnosti tokom XIX i XX veka, pa se tako bez ovih stilskih opredeljenja ne mogu shvatiti ni protumačiti zbivanja i nastanak nove srpske književnosti kao celine. Od posebnog je interesa pitanje reprezentativnih književnih ličnosti,

spisa. Najznačajnije mu je delo *Istorija raznih narodov, naipače Bolgar, Horvatov i Serbov*. Pisao je i književna dela: *Boj zmaja s orlovi*, *Tragedija cara Uroša*, prerada s nemačkog jedne srednjovekovne zbirke pripovedaka i dve zbirke prigodnih i pobožnih pesama (*Vo spominaniju smerti* i *Na gospodskija prazdniki*).

²⁰ Marko Maletin, *Teodor Pavlović*, Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu, VIII/1935, 372-396.

²¹ Milorad Pavić, *Klasicizam, Književne prilike u vreme prosvetiteljstva*, <http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/pavic/klasicizam/>

koje su udarile pečat početku ove književne epohe kao Dositej, ili poznim uspesima njenim kao Jovan Sterija Popović. Epoha koja počinje Dositejem, a završava se Sterijom, zaslužuje više no da bude svrstana u prelazno doba (kako je to srpska književna historiografija činila), ali ne zato što bismo mi tako više voleli, nego zato što nas književnoistorijske činjenice upućuju u tom pravcu.”²²

Miloslav Samardžić ukazuje na značaj slovačkih liceja na srpske predromantičare: „Za razliku od klasicista, predromantičari nisu imali veća središta na srpskoj teritoriji, nego su se više vezali za tranzitne centre. Najviše ih je obrazovano na protestantskim licejima u Slovačkoj, naročito u Požunu, dok su najveći broj knjiga objavili u Trstu blagodareći mecenstvu tamošnje bogate srpske trgovačke kolonije. Krajem XVIII i početkom XIX veka oko Dositeja Obradovića ovde se obrazuje tršćanska pesnička škola, kojoj pripadaju skoro svi predromantičari. Sem Dositeja, u Trstu su živeli i drugi predstavnici ovog stila: Jovan Došenović, Pavle Solarić, Vićentije Rakić, Vikentije Ljuština, Joakim Vujić, Jeftimije Popović i drugi. Napoleonovim osvajanjem Venecije (u kojoj je bila srpska štamparija) i Trsta, preko ovih pisaca u srpsku književnost prodiru novi, romanski uticaji.”²³

Za Jovana Skerlića ova književnost Srba u Austro-Ugarskoj je važna za celokupno srpstvo. On kaže: „tu se mislilo i pisalo za ceo srpski narod”, i tvrdi da duhovno-kulturni život u ostalim srpskim zemljama uopšte nije postojao, pa je tim više ova književnost značajnija. Po njemu „naše lokalne književnosti” - dalmatinska, bosanska, slavonska, pa ni srednjevekovna nisu uticale na razvoj književnosti kod Srba u južnoj Ugarskoj. On smatra da je srpska književnost ovog doba *spontano ponikla*. S početka je bila verska i konfacionalna a potom je postala svetovna i prosvetiteljska, pre svega zahvaljujući Dositeju, koji ju je uzdigao „na visinu jedne svetovne narodne i moderne književnosti”.

Skerlić zastupa ideju o diskontinuitetu srpske književnosti i smatra da epoha XVIII veka predstavlja „prvi, početni i osnovni period cele srpske nacionalne i savremene književnosti”.²⁴

Nakon ovoga, s pravom, možemo zaključiti: Da je doba prosvetiteljstva i racionalizma kod Srba postojalo, i u velikoj meri bilo razvijeno. Da je to doba stvorilo klasicizam i predromantizam u srpskoj književnosti. A svojim rodoljubljem, svetovnošću i okrenutošću ka širokim narodnim potrebama je radalo i osmišljavalo nacionalnu svest kod Srba. Kada pogledamo širi druš-

²² Isto.

²³ Miloslav Samardžić, *Tajne Vukove reforme*, Pogledi, Kragujevac 1997, 107.

²⁴ Skerlić, isto, 39.

tveni kontekst, kako evropski tako i srpski, sa revolucionarnim događanjima vidimo da je stvoreno plodno tlo za pojavu romantizma kao kulturnog pokreta koji će zahvatiti široke slojeve društva sa intencijom da donese preporod.

The Enlightenment and Rationalism in Serbia

Summary: This work emphasises the philosophical basis of the Enlightenment and its origin in European cultures, and then its relationships with the Serbian culture. The things that brought the Serbian culture to the European scene were very good education of Serbian rationalists, understanding of liberty as of supreme value, constant travels and communication with European thinkers.

Key words: the Enlightenment, rationalism, freedom, equality, brotherhood, Kant, Pavle Julinac, Zaharije Orfelin, Jovan Muskatirovic, Jovan Rajic, Simeon Piscevic, Dositej Obradovic, Gavril Stefanovic Venclovic, Milorad Pavic